

Anton Haakman. *De onderaardse wereld van Athanasius Kircher*. Meulenhoff

Anton Haakman noemt *De onderaardse wereld van Athanasius Kircher* een „roman“, maar zijn fantasie heeft hij er niet voor hoeven aan te spreken. Alles is hem „in de schoot geworpen door de werkelijkheid“ en het resultaat illustreert op treffende wijze het cliché dat de realiteit soms fantastischer en onwaarschijnlijker kan zijn dan de fictie. Maar dat daaruit ook een interessant boek is voortgekomen, kan Haakman zijn eigen verdienste noemen. Hij mag dan zijn fantasie ongebruikt hebben gelaten, wat hij cadeau kreeg is door hem op een zeer speciale manier bekeken en verwerkt. De werkelijkheid heeft niet zijn boek geschreven.

Nu is Haakman wel zo verstandig geweest om een buitengewoon dankbaar en veelbelovend onderwerp te kiezen. Wie over Athanasius Kircher (1602-1680) een vervelend boek wil schrijven, zal daar moeite voor moeten doen. Kircher was een Duitse jezuïet uit de tijd van de Barok en geldt als een prominent vertegenwoordiger van het soort prerationalistische universele geleerdheid - een mengsel van eruditie, geloof en wilde speculatie - dat de Europese wetenschap tussen Renaissance en Verlichting zoveel kleur en franje heeft gegeven.

Hij zou niet minder dan achttien talen hebben beheerst en deinsde terug voor geen enkel mysterie. Hij schreef boeken over van alles en nog wat, van optica tot magnetisme, van China tot de Egyptische obelisk. Hij ontwierp spectaculaire vuurwerken, vervaardigde een „metaforen-machine“ en hield er een veel bezocht privé-museum (zijn „Wunderkammer“) op na. Zijn grootste faam verwierf hij echter door zijn tijdgenoten te laten geloven dat hij de hiërogliefen had ontcijferd.

Typend is dat hij het waarschijnlijk zelf ook geloofde. In de hiërogliefen zag hij een priesterlijke geheimtaal in, geïnspireerd door de god Hermes Trismegistus, waarin een alomvattende kennis van het universum besloten lag. In werkelijkheid leidde hij zijn vertaling van de hiërogliefen (die pas in de negentiende eeuw door Champollion echt zouden worden ontcijferd) op onnavolgbare wijze af uit andere, al even geheime en verheven bronnen van kennis als het hermetisme, de magie, het neoplatonisme, het gnosticisme en de kabbala. Alles kwam tenslotte uit een - goddelijke - bron en de waarheid was in essentie ondeelbaar.

Het is gemakkelijk iemand als Kircher (en hetzelfde geldt voor geestverwanten als Ficino, Paracelsus, Bruno, Dee en Campanella) nu af te doen als een goedgegelovig fantast of een charlatan. Maar alleen al de enorme reputatie die Kircher in zijn eigen tijd genoot, geeft aan dat dit standpunt wel eens het gevolg zou kunnen zijn van een anachronistische blikvernauwing.

In de zeventiende eeuw waren er velen die hem wel degelijk serieus namen. Kircher werd door paus Urbanus VIII benoemd tot hoogleraar in de wiskunde aan het *Collegium Romanum*. Hij correspondeerde met vooraanstaande geleerden als Gassendi, Peiresc, Huygens en Leibniz. Vondel schreef een lofdicht op hem. En achteraf bleek ook niet alles wat hij had bedacht onzin te zijn: zijn studie van het Koptisch zou Champollion bij diens uiteindelijke oplossing van het raadsel der hiërogliefen niet weinig te hebben geholpen.

Kirchers lijfspreuk luidde *Omnia in omnibus*, wat Haakman vertaalt als: „alles

ligt in alles besloten, alles heeft met alles te maken". Hij zag overal samenhang, analogie, gelijkenis en hoefde daarom slechts op een punt te beginnen om ten slotte overal uit te komen. Hij geloofde in een kennis die even alomvattend was als het universum zelf en hij ontwierp er een passende universele taal bij, naar analogie van de „Ars Magna" van de dertiende-eeuwse geleerde Raymundus Lullus. Van twijfel of scepsis had hij geen last. Zijn hoofdwerk heette niet voor niets *Oedipus Aegyptiacus* - deze Oedipus (die ook het lastigste raadsel van de sfinx kon oplossen) was hij zelf.

Kircher leefde in een wereld zonder geheimen die er niettemin bijzonder geheimzinnig uit bleef zien. Dat er van hem en zijn soortgenoten, ook na de afbraak van hun reputatie in de achttiende eeuw, een duurzame fascinatie bleef uitgaan, is dan ook geen wonder.

Octavio Paz heeft de traditie van gnosticisme, hermetisme, occultisme en kabbala waarin Kircher past ooit „de geheime religie van het westen" genoemd, die sinds de Romantiek vooral in de kunst en de literatuur zou worden gecultiveerd. Men hoeft maar te denken aan Novalis' magische of muzikale wiskunde, Rimbauds „alchimie du verbe" of Mallarmé's plannen voor een boek (*Le Livre*) waarin de hele wereld zou zijn samengevat. In de Nederlandse literatuur heeft met name Harry Mulisch zich door deze traditie laten inspireren. Bij hem komen we ook de naam van Kircher tegen, in het nawoord bij *Archibald Strobalm* bijvoorbeeld; en dat Mulisch de magiërs in zijn libretto van de opera *Äxel Athanasius I en II* heeft genoemd, mag vast als een verkapte hommage worden opgevat.

Wat deze traditie voor dichters en schrijvers zo aantrekkelijk maakt, is - naast de belofte van harmonie en samenhang - het geloof in de magische kwaliteiten van de taal. Met woorden kan men de wereld veranderen, een nieuwe mens scheppen, de lezer transformeren, geloofden en geloven zij.

Van dit soort romantische verlangens is bij Anton Haakman niet veel te bespeuren. Zijn fascinatie blijft, hoe groot die ook is, op veilige afstand. Het kost hem zelfs duidelijk moeite Kircher steeds volledig serieus te nemen. Bij eerste kennismaking zag hij in hem voornamelijk een meesterlijk bedrieger en een begenadigd fantast. En dit - naar mijn idee anachronistische - standpunt geeft Haakman, ook nadat hij dieper in Kirchers wereld is doorgedrongen, nooit helemaal prijs.

Dat wordt begrijpelijker als je ziet met wie hij tijdens zijn speurtocht naar Kircher in aanraking komt. De helft van *De onderaardse wereld van Athanasius Kircher* gaat immers niet over Kircher, maar over diens moderne adepten, die zich blijken te hebben verenigd in een „Internationale Athanasius Kircher Forschungsgesellschaft". Veel meer dan twee leden, tevens voorzitter en vicevoorzitter, lijkt het genootschap niet te tellen. Als „Commendatore Arno Beck" en „Commendatore Herbert Franzl" paraderen ze door het boek.

Ditmaal heeft Haakman twee echte fantasten bij de kladden. Beck en Franzl werven fondsen voor een monumentale uitgave van Kirchers *Opera omnia*, begroot op niet minder dan 66 delen, en wekken voortdurend de indruk wereldwijd (maar vooral in het Vaticaan) over connecties in de hoogste kringen te beschikken. Met dit duo komt hij in contact vanwege een televisiefilm die hij over Kircher voorbereidt en die in 1974 door de VPRO werd uitgezonden. Het levert allerlei potsierlijke taferelen en

conversaties op, die Haakman droog en feitelijk heeft genoteerd. De achterdocht die van meet af aan aanwezig is, verbindt hij terstond met Kircher die in zijn barokke wereldbeeld ook altijd overal wat achter zoekt. Diens van analogieën en gelijkenissen aan elkaar hangende logica wordt niet toevallig een „sublieme vorm van paranoia" genoemd.

Haakman heeft het in de titel over Kirchers „onderaardse wereld", wat slaat op een boek van Kircher uit 1665, *Mundus subterraneus*, waarin het binnenste van de aarde wordt beschreven als een wonderbaarlijk labyrint van met monsters en draken bevolkte holten en aderen die leiden naar een centraal vuur. In zijn naspeuringen naar Kircher komt hij zelf ook in een soort labyrint terecht: een wereld van raadsels en coïncidenties, met aan de ene kant een ongrijpbaar genootschap, aan de andere kant een museum in Kirchers geboorteplaats Geisa dat onbereikbaar is omdat Geisa (toen nog deel uitmakend van de DDR) in een *Sperrgebiet* blijkt te liggen.

Het ronddwalen in die schimmige wereld, die oogt als een reproductie van het bizarre universum dat zich in Kirchers hoofd moet hebben bevonden, lijkt Haakman nog het meest te fascineren. Dat uiteindelijk alles verdampt en er een geschiedenis overblijft van zwendel, fraude en huisjesmelkerij (terwijl het museum in Geisa - dat na de *Wende* eindelijk kan worden bezocht - slechts een schamele vitrine over Kircher blijkt te bevatten), doet niet ter zake. Haakman wil in Beck, die hij jaren later opnieuw tegenkomt, een „reïncarnatie" van Kircher blijven zien, ook al gelooft hij daar natuurlijk niet echt in. Alleen zo blijft het labyrint intact en wordt (om met Mulisch te spreken) het raadsel niet opgelost, maar vergroot.

Tegen het eind van zijn boek schrijft Haakman dat nu de tijd rijp is voor een „serieuze bestudering" van Kircher. Zijn taak vindt hij dat niet: „mij leidt Kircher op een zijspoor, een dwaalspoor dat mij doet belanden in een onderaardse wereld waar ondernemingen zijn gevestigd die het daglicht niet goed verdragen". Het dwaalspoor heeft ongetwijfeld zijn visie op Kircher beïnvloed, in wie de lezer steeds meer ook een voorafschaduwing van zijn latere adepten gaat zien. Heden en verleden grijpen in elkaar en de anachronistische presentatie van Kircher kan ten slotte niet anders worden gezien dan als een onvermijdelijk gevolg van het literaire labyrint dat Haakman met assistentie van de werkelijkheid rondom zijn onderwerp heeft opgetrokken.

De onderaardse wereld van Athanasius Kircher is inderdaad een - even coherente als amusante - roman en geen studie, ook al geloof ik graag dat Haakman op de namen van Beck en Franzl na (dat blijken bij nader inzien pseudoniemen te zijn) niets zelf heeft verzonnen.

(*de Volkskrant*, 18-10-1991)